

Analysis of Usury, s. 66 – prohlašuje, že argument, podle něhož čas nelze prodávat, je povrchní, neboť mnohé smlouvy stanovují časovou lhůtu, aniž by bylo možné tvrdit, že by tím byl míněn prodej času. Mechanismus obchodních operací je dnes vědcům znám lépe, takže na něj pohlíží z čistě technické stránky.

46) M. DE GANDILLAC, *Valeur du temps dans la pédagogie spirituelle de Jean Tauler*, Montréal 1955.

47) G. LEFF, *The XIVth century and the decline of Scholasticism*, Past and Present 1956, s. 30–41; TÝŽ, *Bradwardine and the Pelagians: a study of his „De causa Dei“ and its opponents*, Cambridge 1957.

48) A. TENENTI, *La Vie et la mort à travers l'art du XVe siècle*, Roma 1952; TÝŽ, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento*, Roma 1957, 2. kapitola: Il senso della durata, s. 48–79.

49) A. COMBES, *Conclusions – Jean de Ripa*, Paris 1957.

50) Nejnovější bibliografie A. COMBES, *Conclusions – Jean de Ripa*, s. 414–416. Dále srov. práce M. Clagetta, A. Koyrého, A. Maiera, C. Michalského. Lze doplnit studii G. Beaujouana a jeho nástinem v *Histoire générale des Sciences*, díl 1: *La Science antique et médiévale*, Paris 1957. O počátcích tohoto proudu pojednává H. SHAPIRO, *Motion, Time and Place according to William Ockham*, Franciscan Studies 1956.

51) S. PINES, *Beiträge zur islamischen Atomenlehre* (1936); TÝŽ, *Les précurseurs musulmans de la théorie de l'impetus*, Archeion 1938.

3. ČAS PRÁCE V DOBĚ „KRIZE“ 14. STOLETÍ: OD STŘEDOVĚKÉHO K NOVOVĚKÉMU ČASU¹⁾

„*Fiorenza, dentro della cerchia antica,
ond'ella toglie ancora e terza e nona,
si stava in pace, sobria e pudica.*“

DANTE ALIGHIERI, *Božská komedie*, XV, 97–99.

Předmětem nekonečné řady komentářů jsou dvě pasáže z *Božské komedie*, v níž se autoři marně snažili najít popis mechanických hodin.²⁾ Menší pozornost už byla věnována veršům XV. zpěvu *Ráje*, ačkoli představují měření času v jeho vlastním historickém kontextu: nikoli technickém, ale celospolečenském.³⁾

Dante, tento *laudator temporis acti*,⁴⁾ povyšuje ústy Cacciaguidy antický zvon z *Badie*, zavěšený na *mura vecchie* z 11.–12. století, na symbol, či dokonce výraz doby a společnosti a jejích ekonomických, sociálních a mentálních struktur. Tento zvon odbíjel druhou a devátou hodinu dne podle kanonických hodin, a udával tak začátek a konec pracovního dne ve Florencii.⁵⁾

Avšak ve Florencii, která se mění a rozrůstá od roku 1284 v novém prstenci *mura nuove*, starý zvon, hlas umírajícího světa, předává slovo hlasu novému – věžním hodinám z roku 1354. Co se tedy změnilo přechodem od jednoho zvonu k druhému?

Před sedmdesáti lety Gustav Bilfinger poznamenal ve své průkopnické knize,⁶⁾ že technické dějiny nejsou schopny vysvětlit samy o sobě přechod od středověkého k novodobému času: „Vedle hlediska technických dějin je nutné brát na vědomí i hledisko dějin sociálních a kulturních, neboť tento přechod není jen přechodem z antické hodiny na hodinu novodobou, ale i přechodem z církevního na světské dělení času.“⁷⁾

Jaké kruhy laické společnosti tedy potřebují tuto změnu zásadního významu, když transformace časového rámce a rytmu otrásají celou společností? Gustav Bilfinger na tuto otázku odpověděl již dávno: je to městská společnost. Několika poznámkami a připomínkami konkrétních skutečností a dokumentů bych tu chtěl pouze upozornit na

jednu z hlavních potřeb, které ve 14. století tlačily městskou společnost ke změně časomíry, resp. ke změně času vůbec: potřeba přizpůsobit se hospodářskému vývoji, přesněji řečeno pracovním podmínkám města.

Jednotkou pracovní doby ve středověkém západním světě je den, a to zpočátku den zemědělské práce (jitra, francouzsky *journal de terre*, se objevuje i v metrologické terminologii), posléze po jeho vzoru i den městské práce. Svoji definicí vyjadřuje nestálost přirozeného času, tj. od úsvitu do slunce západu; jeho pevný rámeček určuje církevní čas, čas *horae canonicae*, převzatý od římské antiky.⁸⁾

V tomto směru není kolem pracovní doby téměř sporu, vyjma jednoho zvláštního případu, jímž je noční práce. V daném přirozeném a venkovském kontextu je noční práce jistým druhem městské hereze, jež se obvykle trestá zákazem a pokutou. To je také, i přes komplexnost tohoto problému, jeden z aspektů malthusiánského systému cechů, jak to správně pochopil Gunnar Mickwitz.⁹⁾

Krátce řečeno, pracovní doba 14. století je charakteristická pro hospodářství, které se ještě řídí rytmem zemědělských prací, bez spěchu, beze snahy o přesnost, bez obav o produktivitu, a pro společnost, která je obrazem své doby, tj. strážlivou a zdrženlivou, bez přehnaných tužeb a nároků a prakticky neschopnou vyvinout kvantitativně vyšší úsilí.

Jde možná o jediný posun, který byl až příliš málo připomínán. Zaznamenali jsme, že od 10. do konce 13. století prošel vývojem jeden chronologický prvek dne: *nona*. Původně byla stanovena přibližně na dobu dnešních 14 hodin odpoledne, ale pomalu se vyvíjela, aby se nakonec ustálila kolem poledne.¹⁰⁾ Tato změna, která nemá daleko k podvodu, bývá připisována na vrub klášterním kruhům; údajně měly čím dál méně trpělivosti čekat tak dlouho na dobu jídla a odpočinku, když den začínal ještě před rozbřeskem. Záludné uspořádání nony by tak bylo jedním z aspektů klášterního úpadku. Toto vysvětlení však podle mého soudu literatura nepotvrzuje a připadá mi velmi laciné. Větší platnost má můj jiná hypotéza, kterou však – alespoň pokud vím – není možné zdokumentovat lepším způsobem. Nona je totiž také přestávka dělníka, který pracuje na městském staveništi a řídí se církevním časem zvonů.¹¹⁾ Tady si můžeme představit mnohem pravděpodobnější tlak, nutící k přesunutí nony, a tím i k dalšímu významnému dělení pracovní doby na půlden. To se mimochodem potvrdí ve 14. století.¹²⁾

Avšak od konce 13. století je tato pracovní doba zpochybňována a do- stává se do krize: ofenzíva noční práce, chamtivost, měření a zavádění

pracovního dne a konečně sociální konflikty kvůli pracovní době. Takto se v této oblasti projevuje všeobecná krize 14. století – celkový pokrok, avšak cestou nesmírných adaptačních obtíží.¹³⁾ Tak jako vše ostatní, i pracovní doba se mění, zpřesňuje, zdokonaluje, a to není snadná věc.

Zvláštní je, že první, kdo žádá o prodloužení pracovního dne, jsou samotní dělníci. Je to vlastně prostředek ke zvýšení jejich mezd, požadavek přesčasových hodin, jak bychom dnes asi řekli.

Nařízení z Arrasu, vydané v lednu 1315, o tom vypovídá zcela jasně. Mluví totiž o komisi, složené ze zástupců soukenických mistrů a valchářských dělníků, která přiznává valchářům právo žádat „delší pracovní dny a vyšší mzdy“.¹⁴⁾

Tento požadavek je samozřejmě odůvodňován jednou technickou okolností: zvýšením hmotnosti a rozměrů tkanin. Zcela legitimní je však i předpoklad, že by to obecně vzato mohla být první cesta, kterou se dělníci zkusili vydat, aby čelili mzdové krizi, dané nepochybným nárůstem cen a reálným poklesem mezd v důsledku prvních manipulací s hodnotou mincí. Proto Filip Smělý povoluje noční práci a jeho nařízení připomíná a potvrzuje Gilles Haquin, králův zástupce pro Paříž, 19. ledna 1322.¹⁵⁾

Záhy se však začínají ozývat protichůdné požadavky. „Poskytovatelé práce“, potýkající se s krizí, se totiž zase snaží sešňerovat pracovní den co nejprísnějšími předpisy, a zabránit tak podvodům, jichž se dělníci v tomto směru dopouštějí. Vzrůstá tak množství proslulých pracovních zvonů, kterých si povšiml již Bilfinger.¹⁶⁾ Uvedme si několik příkladů těchto *Werkglocken*.

V Gentu v roce 1324 opat od svatého Petra povoluje valchářům, „aby zvon zavěsili na špitál, který ve farnosti sv. Jana sami zřídili hned vedle Hoipoorte“.¹⁷⁾

V Amiensu 24. dubna 1335 Filip VI. vyhovuje žádosti purkmistra a konšelů, kteří jej požádali, „aby směli vydat nařízení, kdy se dělníci tohoto města a příslušné čtvrti mají každý pracovní den ráno vypravit ke své práci, kdy se mají odebrat k jídlu a kdy se mají po jídle vrátit ke své práci, a také kdy mají večer zanechat práce, a že podle tohoto nařízení budou smět vyzvánět vlastním zvonem, který nechali zavěsit na městskou věž a který se odlišuje od ostatních zvonů“.¹⁸⁾

Koncem téhož roku 1335 amienský rychtář odsouhlasil požadavek konšelů, aby vyzvánění nového zvonu sloužilo novým předpisům tří soukenických cechů, a to tak, jako již slouží ve městech Douai, Saint-

Omer, Montreuil a Abbeville, neboť stará nařízení o pracovní době byla špatná.¹⁹⁾

V Aire-sur-la-Lys 15. srpna 1335 Jan z Picquigny, místodržitel hrabství Artois, uděluje purkmistrovi, konšelům a městské obci právo postavit městskou věž se speciálním zvonem, kvůli „cechu soukenickému a jiným cechům, u nichž dle dohody chodí mnoho dělníků do práce a z práce v určitou hodinu“.²⁰⁾

Naše malá sonda jistě není vyčerpávající, vcelku dostatečně ale ukazuje, že otázka délky pracovního dne se vyostřuje zejména v textilním odvětví, tj. tam, kde pozorujeme nejhorší dopad krize a kde je značný podíl mezd na pořizovací ceně a na ziscích poskytovatelů práce. A tak se kvůli vlastní zranitelnosti v době krize toto přední odvětví středověkého hospodářství²¹⁾ stává nejvhodnější sférou pro zdokonalení organizace práce.

Text týkající se Aire zcela jasně vysvětluje, že nový zvon je nutný proto, „aby toto město řídil soukenický cech“. To na druhé straně potvrzuje i skutečnost, že v místech, kde soukenictví nemá dominantní postavení, se pracovní zvon – *werkglocke* – neobjevuje. Fagniez na to velmi správně poukázal v případě města Paříže.²²⁾

A tak přinejmenším v soukenických centrech tento nový, soukenický čas silně doléhá na celé město. Tento čas totiž znamená vládu jedné společenské skupiny. Je to čas nové vrchnosti.²³⁾ Čas jedné skupiny, kterou sice postihla krize, ale zato v okamžiku jejího společenského vzestupu.

Mimochodem tento nový čas se velmi brzy stane podnětem k ostrým společenským střetům. Dělnické protesty – *takehans* – a bouře pak budou chtít *werkglocke* umlčet.

V Gentu 6. prosince 1349 vyhláška městských konšelů nařizuje tkalcům, aby se vraceli do města po osmi dnech, ale zároveň jim umožňuje, aby od nynějška zahajovali a končili práci v kteroukoli hodinu.²⁴⁾

V Thérouanne 16. března 1367 děkan a kapitula musí slíbit „všem dělníkům, valchářům a řemeslníkům, že navždy zamezí tomu, aby vyzvánění dělnického zvonu ve městě a v kostele vyvolávalo skandály a konflikty“.²⁵⁾

S ohledem na tyto revolty soukenické měšťanstvo přijímá na záchranu pracovního zvonu více méně drastická opatření. Prvním z nich jsou pokuty. V Gentu v letech 1358–1362 je postřihovačům, kteří neuposlechli výslovného signálu *weerclocken*, vyměřena pokuta.²⁶⁾ V Com-

mines v roce 1361 „každý tkadlec, dostavivší se po odzvonění ranního zvonu, bude ztrestán pokutou ve výši pěti pařížských“. To jasně ukazuje, jakou moc zvon představuje. Když se dělníci zvonu zmocnili a použili jej k vyhlášení své vzpoury, stihly je ty nejtvrďší tresty: 60 liber pařížských pokuty každému, kdo použije zvon k shromažďování lidu a kdo přijde ozbrojen („holí“ – typická zbraň obyčejných lidí – a „zbraněmi“); každému, kdo použije zvon ke svolání vzpoury proti králi, konšelům či městskému správci zvonu, hrozí smrt („nebezpečí ztráty života“).²⁷⁾

Koncem století a začátkem věku následujícího je již zřejmé, že podnětem k dělnickým bojům již není přímo mzda, nýbrž délka pracovního dne.

Dnes již proslulé prameny ukazují, jak jedna specifická dělnická kategorie, tedy kategorie vinařských nádeníků,²⁸⁾ která se v těchto dobách chová mimořádně bojovně právě v městském a příměstském prostředí, vede proti svým poskytovatelům práce, pánům, církevním hodnostářům a měšťanům, boj za zkrácení pracovního dne, který nakonec končí procesem před pařížským soudním dvorem.²⁹⁾

Podobně i archivní dokumenty ukazují,³⁰⁾ že skutečně docházelo ke konfliktům, jak lze vyrozumět i z nařízení pařížského královského zástupce z 12. května 1395: „Poněvadž někteří řemeslníci, soukeníci, tkalci, valcháři, zedníci, tesaři a mnozí další pracovníci pobývající v Paříži chtěli a chtějí chodit do práce a opouštět ji v určitých hodinách, a protože dokonce žádají výplatu za své dny, jako by se věnovali dílu po celý den,“ královský zástupce připomíná, že „pracovní den je stanoven od hodiny slunce východu do hodiny slunce západu, přičemž jídlu mají věnovat rozumnou dobu“.³¹⁾

Prameny z Auxerre a ze Sens, i když připustíme, že se zde jedná o poněkud zvláštní kategorii, nám dále pomáhají pochopit, jaké cíle sledovali dělníci v boji za to být pány svého pracovního času; jistě šlo o niternou touhu po ochraně před zaměstnavatelskou tyraníí v této oblasti. Ale mnohem konkrétnější potřebou bylo mít možnost jasně vymezit vedle pracovní doby také svůj volný čas³²⁾ a vedle předpisově odměňované práce i čas na soukromou či „černou“ práci.³³⁾

Tento tlak pracovní doby na průběh změn sociálního času má své meze.

Především se obecně jedná spíše o městský čas a vyjadřuje širší potřeby, a tedy nejen potřeby organizace práce. V popředí městských zájmů jistě stojí i potřeby ekonomické: vidíme, jak se ve městech obje-

vuje tu zvon tržní, jinde zase obilní atd.³⁴⁾ Starost o městskou obranu – obecní vyzvánění na poplach – je také prvořadá: požární signál (*ignitegium*), strážní zvon. V citovaném textu o městě Aire z roku 1355 se říká, že *clocquier*, kterou konšelé nechali postavit a do níž chtěli zavěsit pracovní zvon, si město původně nedalo vystavět, proto aby se z ní ohlašoval „počátek dne a nešpory a rovněž různá nebezpečí a jiné neblahé události, které mohly na město nešťastnou shodou okolností či jinak dolehnout“.

Dále jsou to *campana bannalis*, *campana communitatis*, *bancloche*, svolávající měšťany, aby se chopili obrany nebo správy svého města, někdy i zvon přísahy (*Eidglocke* z Durlachu) nebo zvon radní (*Ratsglocke*).³⁵⁾

Avšak to nové, co s sebou přináší pracovní zvon, či využívání městského zvonu k práci, můžeme vysvětlit takto: místo času jedné události, který se projevuje pouze epizodicky a exkluzivně, nastupuje čas pravidelný a normální a ve srovnání s nejistými hodinami kostelních zvonů čas spolehlivý, o němž hovoří měšťané z Aire. Není to čas kataklyzmatický, či slavnostní, nýbrž čas každodennosti. Je to chronologická síť, všeobjímající a svírající život ve městě.

Potřeba lépe měřeného času – ve století, kdy se kvantita prozatím jen nesměle vkrádá do administrativních a mentálních struktur³⁶⁾ – je tedy významným faktorem laicizačního procesu, jehož hlavním znakem je právě ztráta monopolu kostelních zvonů na měření času. V tomto okamžiku však ještě není vhodné chápat světský a církevní čas v tak silném protikladu, ačkoli se jedná o důležitou změnu. Někdy vidíme, že oba zvony existují vedle sebe bez vzájemné nevraživosti. Například v Yorku se na staveništi samotné katedrály v letech 1352–1370 objevuje pracovní zvon, aby kostelní zvony nemusely vyzvánět z pracovních důvodů.³⁷⁾ Nezapomínejme ani na to, že i zde byla iniciátorkou stále ještě církev. Především mnišské prostředí – jak uvidíme – dokonale ovládalo umění časového rozvrhu. Města, která udílela pokutu radnímu či konšelovi, jenž včas neodpověděl na výzvu městského zvonu, se chovala přesně tak jako mnišské komunity, když pokutovaly mnicha za zpoždění. Přísný sv. Kolumban trestal zpoždění modlitbou a zpěvem padesáti žalmů nebo udělením padesáti ran; shovívavější sv. Benedikt se spokojil s tím, že nechal viníka postavit na hanbu.³⁸⁾

Zbývá dodat, že pracovní zvon, rozhoupávaný provazy, tedy ručně, není žádnou technickou inovací. Avšak rozhodujícím vykročením směrem ke spolehlivým hodinám je samozřejmě vynález a rozšíření mecha-

nických hodin, krokový mechanismus, díky němuž konečně máme hodinu v její matematické podobě jako jednu čtyřicetivacatinu dne. Tuto zásadní etapu nepochybně urazilo právě 14. století. Osvojení principu tohoto vynálezu spadá do konce 13. století a ve druhé čtvrtině 14. století již vidíme jeho uplatnění ve věžních hodinách, jejichž zeměpisné rozšíření odpovídá oblastem, kde došlo k velkému rozvoji měst: severní Itálie, Katalánsko, severní Francie, jižní Anglie, Flandry, Německo. Mimo to bychom důkladnějším šetřením možná zjistili, že oblasti krizí postiženého textilního průmyslu se více méně překrývají s oblastí rozšíření mechanických hodin.³⁹⁾ Od Normandie po Lombardii se prosazuje hodina o šedesáti minutách, která na úsvitu předindustriální éry přebírá štafetu po dni jako jednotce pracovní doby.⁴⁰⁾

Avšak nepředbíhejme. Čas daný rytmem přírody, zemědělských prací a náboženskou praxí zůstává ještě nadlouho prvořadým časovým rámcem. Chť nechtě lidé renesance i nadále žili v nespolehlivém čase.⁴¹⁾ Čase nejednotném a prozatím jen městském, nikoli celozemským, posunutém oproti formujícím se státním strukturám, v čase městských monád. Vyznačuje se především rozdílnými výchozími body nového času, hodinou nula na hodinových strojích: někde je to poledne, jinde půlnoc, což nemá takový význam; častěji je to východ či západ slunce, což svědčí o obtížích předindustriální éry odtrhnout čas od času přírody. Montaigne si ve svém *Voyage en Italie*, stejně jako před ním někteří jiní cestovatelé 15. a 16. století, všimá zmatků a nepořádků, souvisejících s tím, že charakter času se mění od jednoho města k druhému.⁴²⁾

Kromě toho jsou nové hodinové stroje do příchodu Huygense křehké, náročné a nespolehlivé. Nový čas má spoustu výpadků a městské hodiny trpí častými poruchami.⁴³⁾ Spíše než pomůckou v každodenním životě jsou stále ještě více divem,⁴⁴⁾ okrasou, hračkou, chloubou města. Jsou městu více k ozdobě a k prestiži než k užitku.

Tento nový čas, zrozený především z potřeb měšťanů, „poskytovatelů práce“, kteří, čelíce krizi, dbají na to, aby byla pracovní doba lépe změřena, protože představuje jejich zisk,⁴⁵⁾ se navíc velmi rychle stává kořistí vyšší moci. Jako nástroj nadvlády je čas pro velmože a knížata jak zdrojem povyražení, tak symbolem moci.⁴⁶⁾ A jeho symbolická mocenská síla může být ještě větší, když se na půdě města, především hlavního, stává účinným odznakem vlády: v roce 1370 Karel V. nařizuje, aby se všechny pařížské zvony seřizovaly podle hodin na Palais Royal, odbíje-

jící každou celou a čtvrt hodinu. Nový čas se tak stává časem státním. Král a milovník Aristotela si podrobil racionalizovaný čas.

Přese všechny nedokonalosti a omezenost těchto změn je otřes, jímž prošel chronologický rámeček ve 14. století, též otřesem mentálním a duchovním.

Možná bychom měli pátrat v samotné vědě, tj. v učenecké scholastice, kdy se objevilo nové pojetí času, podle něhož čas již není jsouncem, nýbrž pojmem ve službách ducha, který ho užívá podle svých potřeb a může jej dělit, měřit, protože je to čas nesouvislý. Na otázku, zda čas existuje i mimo ducha, Pierre Auriol odpovídá, že čas není nic jiného než bytost uvnitř ducha (čili pojem), a upřesňuje: jednotlivé části času, které vnímáme současně, nemají žádné pozitivní racionální opodstatnění, pokud by k nim nedocházelo v naší mysli, jež vnímá všechny části času jako jeden skutek zahrnující následnost, anterioritu i posterioritu. Ockham v návaznosti na aristotelickou definici času jako prvku pohybu, kterou se Tomáš Akvinský nezabýval, zdůrazňuje, že nejde o definici podle věci, ale podle jména.⁴⁷⁾ Nový čas se ve scholastice profiluje v tom-těž okamžiku, kdy studie o *impertus* způsobuje převrat v mechanice a kdy moderní perspektiva začíná vířit klidnou hladinu vidění. Století hodin je také stoletím děla a hloubky pole. Proměna času a prostoru probíhá ruku v ruce jak pro učence, tak pro kupce.

Možná, že i čas mystiků, zejména velkých porýnských mystiků, je výsledkem nového přístupu, nové intuice, která dodává duševnímu životu originální temporální rozměry.⁴⁸⁾ Rozvoj *devotio moderna* se řídí rytmem Susova *Horologia sapientiae*.

K mohutnému otřesu každopádně dochází v rovině méně subtilnější, obyčejnější zbožnosti. Věčné téma prchajícího času se tak objevuje v křesťanství, vyostřené i zklidněné proměnou ve strach z věčné smrti,⁴⁹⁾ v iniciaci k přípravě spásy. Není nic vzácnějšího než čas, měl prohlásit sv. Bernard z Clairvaux, a jeho učedníci po něm toto téma nepochybně převzali a dále šířili.⁵⁰⁾

Avšak již od první poloviny 14. století nabývá konkrétnějších a dramatictějších rozměrů. Marnit svůj čas je těžký hřích, duchovní pohoršení. Podle modelu peněz se napodobováním kupce, který se přinejmenším v Itálii živí účtováním času, vyvíjejí vypočítavé mravy, lakotná zbožnost. Jedním z nejvýraznějších propagátorů této nové spirituality je kazatel, odpovídající vkusu počátku 14. století, pisánský dominikán Domenico Cavalca, který zemřel v roce 1342. Ve svém spisu *Disciplina degli spiritu-*

ali věnuje dvě kapitoly marnění času a povinnosti šetřit a počítat s časem.⁵¹⁾ Počínaje tradičními úvahami o zahálce dospívá přes kupecký slovník (promarněný čas je pro něj promarněný talent z evangelia – čas už jsou peníze)⁵²⁾ ke spirituálnímu pojetí promyšleného využití času. Zahálčivý člověk, který utrácí svůj čas a neměří jej, je podoben zvířatům a nezaslouží si, aby byl považován za člověka: „*egli si pone in tale stado che è piu vile che quello delle bestie*“. Takto vyrůstá humanismus ze základů správně vypočítaného času.

Člověkem tohoto nového času je totiž humanista, nejdříve italský humanista první generace z období kolem roku 1400, který je sám kupcem, nebo se pohybuje v obchodních kruzích, a který se řídí při uspořádání svých obchodních záležitostí rozvrhem hodin, což je významný projev laicizace mnišského rozvrhu času. V závěru *Elucidaria*, přepracovaného počátkem 15. století, Yves Lefèvre našel jeden z těchto rozvrhů hodin charakterizující chování a mentalitu správného křesťana, humanisty a měšťana.⁵³⁾ Na práci a na vše, co musí být hotovo ráno, si vyhrazuje pouze dopoledne, neboť měšťanský obchodník pracuje, na rozdíl od *laboratora*, jen půl dne. Po obědě nastává čas odpočinku (spocínout na hodinu – další hodina!), zábavy a návštěv. Doba volného času a společenského života zámožných.

Ctností humanistů se tak v prvé řadě stává cit pro čas a jeho správné využití. Například Gianozzi Manetti proslul díky svému životopisci právě citem pro čas.⁵⁴⁾

Přesněji měřený čas, čas jedné hodiny, čas hodin, které jeden florentský humanista druhé poloviny 14. století chtěl umístit do všech pracoven,⁵⁵⁾ začíná být jedním z nejdůležitějších nástrojů člověka.

Čas je dar boží, a nesmí se tudíž prodávat. Časové tabu, které středověk postavil proti kupci, zaniká na úsvitu renesance. Čas, který náležel jen a jen Bohu, je nyní vlastnictvím člověka. Připomeňme si nyní ještě jednou slavný text Leona Battisty Albertiho.

GIANOZZO: Jsou tři věci, o nichž člověk může prohlásit, že mu patří: osud, tělo...

LIONARDO: A co bude ta třetí?

GIANOZZO: Ó, to je věc náramně cenná. Tyto ruce ani tyto oči mi naneležíj tolik jako ona.

LIONARDO: Podivuhodné! Co je to?

GIANOZZO: Čas, drahý Lionardo, čas, milé děti.⁵⁶⁾

Takže jediné, co má nadále cenu, je hodina jako nová míra života: nikdy neztratit ani hodinu času.⁵⁷⁾

Základní ctností humanisty je uměřenost, jejímž atributem je podle nové ikonografie od začátku 14. století hodinový stroj jako nové měřítko všech věcí.

POZNÁMKY:

1) Tento text vznikl jako příspěvek pro Société Thomiste u příležitosti kolokvia *Le temps vécu de l'homme médiéval*. Děkuji R. P. Hubertovi, že mi umožnil jej zde publikovat, ale i všem těm, kteří mi během diskuse zaslali podnětné připomínky. Patří k nim zejména R. P. de Conteson a pánové Bautier, Beaujouan, Dufeil, Glénisson, Lefèvre. K přechodu ze středověkého času na čas novodobý srov. nové studie S. STELLING-MICHAUDA, *Quelques aspects du problème du temps au Moyen Âge*, *Études suisses d'histoire générale* 17/1959; J. LE GOFF, *Au Moyen Âge: Temps de l'Église et temps du marchand*, *Le Moyen Âge* 1962, s. 46; P. WOLFF, *Le temps et sa mesure au Moyen Âge*, *Le Moyen Âge* 1962.

2) DANTE ALIGHIERI, *Ráj X a XXIV*.

3) Srov. E. M. CASALINI, *Condizioni economiche a Firenze negli anni 1286–89*, *Studi Storici* 1/1960.

4) K tomu srov. H. BARON, *A sociological Interpretation of the early Renaissance in Florence*, *The South Atlantic Quarterly* 38/1939, s. 432.

5) Srov. *Divina Commedia*, (ed.) T. Casini, Torino 1907, s. 682.

6) G. BILFINGER, *Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, Wiesbaden 1969²).

7) G. BILFINGER, *Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, s. 142.

8) V souvislosti s vazbami mezi časem církve a časem zeměděle připomeňme smyšlenou etymologii Jana z Garlande z počátku 13. století (*Dictionarius*, s. 590): *campane dicuntur a rusticis qui habitant in campo, qui nesciant judicare horas nisi per campanas*.

9) G. MICKWITZ, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, *Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanorum Litterarum* 8/1936, s. 88–90.

10) Odtud anglické poledne *noon*.

11) Srov. E. M. CASALINI, *Condizioni economiche a Firenze negli anni 1286–89*, *Studi Storici* 1/1960.

12) Srov. D. KNOOP, G. P. JONES, *The Mediaeval Mason*, Manchester 1949, s. 117.

13) Nevěřím, že by ve 14. století došlo ke všeobecnému úpadku. Srov. E. A. KOSMINSKY, *Peut-on considérer le XIVe et le XVe siècle comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?*, in: *Studi in onore di Armando Saporì*, díl 1, Roma 1957.

14) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 1, s. 200.

15) R. DE LESPINASSE, *Les Métiers et corporations de Paris*, Paris 1886, 1. část, s. 1.

16) R. DE LESPINASSE, *Les Métiers et corporations de Paris*, s. 163–164.

17) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 2, s. 411–412.

18) *Recueil des documents inédits de l'histoire du tiers état*, díl 1, (ed.) A. TIERRY, Paris 1850, s. 456–457.

19) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 2, s. 230–233.

20) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 1, s. 6.

21) Mám zde na mysli pouze podíl textilního průmyslu na vzestupu některých vybraných postupů v organizaci středověkého hospodářství. Zdá se mi přehnané tvrdit jako někteří, že jeho úloha byla hnací silou rozmachu středověkého hospodářství. K nastartování středověké ekonomiky došlo ve dvou základních, a tudíž nikoli špičkových odvětvích, jimiž bylo zemědělství a stavebnictví.

22) G. FAGNIEZ, *Étude sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIIIe et au XIVe siècle*, Paris 1877, s. 84.

23) O mírách a sociálních dějinách srov. výborný článek W. KULY, *La métrologie historique et la lutte des classes: l'exemple de la Pologne au XVIIIe siècle*, in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, Roma 1962.

24) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 2, s. 471.

25) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 3, s. 395.

26) G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'Histoire de l'industrie drapière en Flandre*, díl 2, s. 596.

27) *Ordonnances des Rois de France*, díl 4, s. 209.

28) O revoluční funkci této vrsty srov. zejména E. LABROUSSE, *La Crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, Paris 1943, s. 592n.

29) Srov. É. MAUGIS, *La journée de 8 heures et les vigneronns de Sens et d'Auxerre devant le Parlement en 1383–1393*, *Revue historique* 145/1924; I. M. DELAFOSSE, *Notes d'histoire sociale. Les vigneronns d'Auxerrois (XIVe–XVe siècle)*, *Annales de Bourgogne* 1948.

30) Srov. odkazy na protokoly pařížského parlamentu u B. GEREMEKA, *Le salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe–XVe siècles. Étude sur le marché de la main-d'œuvre au Moyen Âge*, Paris 1968.

31) R. DE LESPINASSE, *Les Métiers et corporations de Paris*, s. 52.

32) V rozhodnutí Parlamentu města Paříže o Auxerre z 26. července 1393 se uvádí: *suum opus relinquentes, quidam eorum ad proprias vineas excollendas, alii vero ad tabernas ac ludos palme vel alibi accedunt, residuis horis diei ad laborem magis propiciis*